

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΡΠΕΣ

**Όψεις της παροιμιολογικής έρευνας στην Ελλάδα.
Μελέτες δημοσιευμένες στην Επετηρίδα
του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην εργασία αυτή εξετάζονται οι παροιμιολογικές μελέτες που έχουν δημοσιευθεί στην Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (1939-2019). Στην διάρκεια των 80 αυτών χρόνων εννέα μελέτες αφορούν στο λαογραφικό είδος της παροιμίας, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προβληματισμούς των επιστημόνων γύρω από αυτό το είδος του λαϊκού λόγου. Η παρούσα προσεγγίση επιχειρεί αφενός να αναδείξει τους προβληματισμούς αυτούς και αφετέρου να εντάξει το όλο ζήτημα στο πλαίσιο των λαογραφικών σπουδών με αναστοχαστική διάθεση.

Λέξεις κλειδιά: Παροιμίες, Επετηρίς του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αναστοχασμός

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Θέμα της παρούσας εργασίας αποτελεί η ανασκόπηση της παροιμιολογικής έρευνας στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στις δημοσιευμένες μελέτες της Επετηρίδας του Κέντρου¹. Η

1. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ασχολούμαστε μόνο με τις μελέτες που έχουν δημοσιευθεί στην Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας κι όχι με επιμέρους εργασίες. Για μια πλήρη εικόνα των εργασιών του Κέντρου Λαογραφίας σχετικά με τις παροιμίες, μπορεί κάθε ενδιαφερόμενος - η να ανατρέξει στους τόμους της Επετηρίδας και ειδικότερα στα κεφάλαια που αφορούν τα πεπραγμένα του Κέντρου, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά π.χ. σχετικά με το πόσες παροιμίες περιέχονται στα χειρόγραφα που εισάγονται, πόσες παροιμίες κατατάχθηκαν κ.λπ.

ανασκόπηση αυτή στόχο έχει να αναδείξει αφενός τη συμβολή του Κέντρου Λαογραφίας στη μελέτη της παροιμίας, η οποία άλλωστε συνεχίζει να είναι το πλέον λειτουργικό και στη σύγχρονη εποχή είδος του λαϊκού λόγου και αφετέρου τους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προβληματισμούς των επιστημόνων που ασχολήθηκαν με αυτήν.

Το γεγονός αυτό ενδιαφέρει και από επιστημολογικής πλευράς, καθώς όπως αναφέρει ο Bourdieu, οι ερευνητές, οι επιστήμονες «εξαρτώνται από γραπτά τεκμήρια (αρχεία, κείμενα) και από το λόγο που οι επιστήμονες εκφέρουν σχετικά με την επιστημονική πρακτική και οι ίδιοι αυτοί επιστήμονες εξαρτώνται εν πολλοίς και από την επικρατούσα εκείνη τη στιγμή ή κατά την προηγούμενη περίοδο φιλοσοφία της επιστήμης» (Bourdieu, 2007: 25).

Η παραπάνω άποψη αναδεικνύει ακριβώς την πεποίθηση ότι οι εκάστοτε μεθοδολογικές και θεωρητικές επιλογές των επιστημόνων εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, επιστημονικό και κοινωνικό. Ωστόσο, δεν είναι απαραίτητο ότι η ιστορική εξέλιξη, η ιστορική πορεία ενός επιστημονικού κλάδου είναι ταυτόχρονα και μια διαδικασία συνέχειας, καθώς «η επιστημονική εξέλιξη δεν είναι απαραίτητο ότι λειτουργεί αθροιστικά. Μπορεί να οδηγεί και σε μια αναδιοργάνωση του όλου οικοδομήματος. Αυτού του είδους η αναδιοργάνωση δεν σημαίνει απαραίτητα και ρήξη με το παρελθόν ή σε ό,τι μια επιστήμη θεωρείται παραδοσιακό. Αλλωστε, το οτιδήποτε καινούργιο ή ακόμα και επαναστατικό στην επιστήμη προϋποθέτει την παράδοση, όχι μόνο γιατί μπορεί να στηρίζεται σε αυτήν, αλλά παράλληλα γιατί μπορεί ν' αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης από αυτήν» (Τσερπές, 2013: 10).

Η επιχειρούμενη εδώ ανασκόπηση, λοιπόν, φέρνει στο προσκήνιο την έννοια του αναστοχασμού, η οποία λεξικογραφικά ορίζεται ως «η επιστροφή του πνεύματος στη δική του κατάσταση και στις δικές του ενέργειες, δηλαδή η στροφή της προσοχής στο περιεχόμενο της συνείδησης και στη νοητική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα την αυτοσυνειδησία [ETYM. Απόδ. της γαλλ. *réflexion*]» (Μπαμπινιώτης, 2002: 170). Στο πλαίσιο μιας τέτοιας διαδικασίας λοιπόν η ίδια η επιστήμη προσπαθεί να φτάσει στην αυτοσυνειδησία, να γνωρίσει καλύτερα τον ίδιο της τον εαυτό (Τσερπές, 2013: 7).

Και ίσως ο καλύτερος τρόπος για να γνωρίσει κανείς μια επιστήμη είναι να έρθει σε επαφή με το τι κάνουν οι επιστήμονες που την υπηρετούν. Και αυτή, σύμφωνα με τον Πούχγερ, «... είναι μια άλλη εκδοχή του αναστοχασμού: η θεσμική και προσωπογραφική ενδοσκόπηση ενός κλάδου, μια διαδικασία που δεν είναι απλώς μια ναρκισσιστική ομφαλοσκόπηση αλλά τεκμηρίωση του ιστορικού γίνεσθαι μιας επιστήμης που οδηγεί στην αυτογνωσία και την αυτοσυνείδηση (ακόμα και την αυτοπεποίθηση), γιατί θεσμοί και άνθρωποι επηρέασαν ουσια-

στικά και εν πολλοίς διαμόρφωσαν το τι θεωρείται πως είναι λαογραφία, πώς πραγματοποιήθηκε, πώς διδάχθηκε, τι επιλογές έκανε, τι ιδεολογικά φορτία είχε, ποια θέματα προτιμήθηκαν και επεξεργάστηκαν, τι είδους δημοσιεύματα συνέθεσαν κ.λπ.» (Πούχγερ, 2011: 219-220).

Σε κάθε περίπτωση η ενδοσκόπηση μιας επιστήμης² μέσω της κριτικής εξέτασης του παρελθόντος της αποτελεί «... ένδειξη επιστημολογικής ωριμότητας διότι ο κριτικός προβληματισμός των δημοσιευμένων εργασιών αφορά τις επιστημονικές διαδρομές που οδηγούν στις σημερινές επιστημονικές κατακτήσεις και τελικώς συμβάλλει στην κατανόηση της παρούσας κατάστασης των λαογραφικών σπουδών» (Καραμανές, 2021: 10).

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο θα παρουσιαστεί η παροιμιολογική έρευνα στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στην εκδιδόμενη από το Κέντρο Επετηρίδα.

Η Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας άρχισε να εκδίδεται από το 1939 ως *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* και μετέπειτα *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* (Τόμος 18-19, 1965-66 / 1967) και αριθμεί έως και το 2019, 36 τόμους³. Τα δημοσιευμένα κείμενα είναι προσβάσιμα σε ηλεκτρονική μορφή (από το 2008) στην ιστοσελίδα kenitrolaografias.gr και σε ειδικό θεματικό αποθετήριο.

Στη διάρκεια αυτών των 80 ετών, στους 36 τόμους περιλαμβάνονται εννέα μελέτες για την παροιμία. Αυτές είναι οι εξής:

- 1) Μαρία Ιωαννίδου, «Βυζαντιναι παροιμιαί εκ χειρογράφου της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1 (1939), Εν Αθήναις 1939, σ. 50-67.
- 2) Μενέλαος Τουρτόγλου, «Στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας εις τας παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 5 (1945-1949), Εν Αθήναις 1950, σ. 126-158.
- 3) Κωνσταντίνος Ρωμαίος, «Παρατηρήσεις εις βυζαντινά παροιμίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6 (1950-1951), Εν Αθήναις 1951, σ. 68-77.

2. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι παροιμιολογικές μελέτες που έχουν δημοσιευθεί στην Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεπώς, η Παροιμιολογία εξετάζεται εδώ ως κλάδος της λαογραφικής επιστήμης.

3. Ο τελευταίος διπλός τόμος (35-36) καλύπτει την περίοδο 2014-2019 και εκδόθηκε το 2021.

- 4) Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Ζητήματα κατατάξεως παροιμιών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6 (1950-1951), Εν Αθήναις 1951, σ. 245-296.
- 5) Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Παροιμιών πλατυσμοί («Prolongements» ou «Elargissements» des proverbes)», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 13-14 (1960-1961), Εν Αθήναις 1962, σ. 148-203.
- 6) Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Στοιχεία οικογενειακού δικαίου εις τας παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 22 (1969-1972), Εν Αθήναις 1973, σ. 57-74.
- 7) Αναστάσιος Καραναστάσης, «Παροιμίες και γνωμικά των ελληνοφώνων της Νοτίου Ιταλίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 25 (1977-1980), Εν Αθήναις 1981, σ. 242-250.
- 8) Νικ. Γ. Κοντοσόπουλος, «Η εικόνα του χωρικού μέσα από τις παροιμίες του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 28 (1986-1998), Αθήνα 1999, σ. 109-122.
- 9) Κυριακή Χρυσού – Καρατζά - Γεώργιος Τσερπές, «Παροιμίες οι οποίες αναφέρονται στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων από το Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 35-36 (2014-2019), Αθήνα 2021, σ. 496-555.

Αντί της παρουσίασης των δημοσιευμάτων με χρονολογική σειρά, κρίνεται σκόπιμη και περισσότερο αποτελεσματική η ομαδοποίησή τους με βασικό κριτήριο τη θεματολογία τους, καθώς υπάρχουν δημοσιεύματα τα οποία με κάποιο τρόπο «συνομιλούν» μεταξύ τους ή εντάσσονται στο ίδιο πεδίο. Έτσι, προτείνεται η ακόλουθη διάταξη:

1. Βυζαντινή παροιμιολογία. Στην ενότητα αυτή θα εξεταστούν τα δημοσιεύματα της Μαρίας Ιωαννίδου και του Κωνσταντίνου Ρωμαίου.
2. Ζητήματα κατάταξης και μορφής των παροιμιών. Στην ενότητα αυτή θα εξεταστούν τα δημοσιεύματα του Δημητρίου Λουκάτου και του Αναστάσιου Καραναστάση.
3. Παροιμία και λαϊκό δίκαιο. Στην ενότητα αυτή θα εξεταστούν τα δημοσιεύματα του Μενέλαου Τουρτόγλου.

4. Παροιμία και κοινωνικές σχέσεις. Στην ενότητα αυτή θα εξεταστούν τα δημοσιεύματα του Νικόλαου Κοντοσόπουλου και των Κυριακής Χρυσού – Καρατζά και Γεωργίου Τσερπέ.

Βυζαντινή παροιμιολογία

Σε ό,τι αφορά στη Βυζαντινή παροιμιογραφία, μια πλήρη εικόνα μπορεί να αποκτήσει κανείς μελετώντας το έργο του Νικολάου Γ. Πολίτη *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού -Παροιμίες*, καθώς στον Α' τόμο της συλλογής του προβαίνει σε αναλυτική καταγραφή των συλλογών βυζαντινών παροιμιών (Πολίτης, 1899).

Στην εργασία της Μαρίας Ιωαννίδου εξετάζεται το υπ' αριθ. 39 χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, στο οποίο περιέχεται συλλογή δημωδών παροιμιών μετά βυζαντινής ερμηνείας⁴.

Η Ιωαννίδου εκτιμά ότι οι παροιμίες δεν πρέπει να γράφτηκαν από τον ίδιο άνθρωπο, ενώ το χειρόγραφο χρονολογείται τον 16ο αιώνα. Επισημαίνεται δε ότι ο βιβλιογράφος μάλλον δεν καταλαβαίνει όλες τις παροιμίες τις οποίες αντιγράφει από παλαιότερο χειρόγραφο και κυρίως τη θεολογική τους ερμηνεία. Έτσι, παραλείπει λέξεις τις οποίες δεν μπορεί ν' αναγνώσει ή και ολόκληρες παροιμίες με την ερμηνεία τους.

Στο χειρόγραφο περιλαμβάνονται 31 παροιμίες και 3 ερμηνείες λανθανουσών παροιμιών (4,17 και 23), εκ των οποίων οι 10, μεταξύ των οποίων και μία λανθάνουσα (επομένως τα παροιμιακά κείμενα είναι 9, ενώ ελλείπει ένα για το οποίο παρατίθεται μόνο η ερμηνεία) δεν απαντώνται ούτε στον Πολίτη ούτε στον Krumbacher. Επομένως, το σύνολο των γνωστών βυζαντινών παροιμιών ανέρχεται στις 234 (τουλάχιστον έως και την εποχή δημοσίευσης της μελέτης). Αξιοσημείωτο είναι ότι από τις 10 νέες παροιμίες, οι 8, σύμφωνα με την Ιωαννίδου, είναι γνωστές έως και σήμερα (τουλάχιστον έως το 1939). Οι παροιμίες που εξετάζονται είναι οι ακόλουθες:

3. Ο μυλωνάς αφρόσας τα γένεια αυτού τινάσσει (σ. 54)

23. (λανθάνουσα παροιμία). Ερμηνεία: «Ως θεωρεί τις τον εξουσιάζοντα πράττοντα, το αυτό μιμείται και αυτός και μανθάνει και εργάζεται πάντα αγαθά, πάντα φαύλα, και έκαστος απολογίαν δούναι υπέρ αυτών» (σ. 57)

4. Η Ιωαννίδου παραθέτει πολλές πληροφορίες για το συγκεκριμένο χειρόγραφο, τις οποίες για λόγους οικονομίας δεν θα αναφέρουμε εδώ. Αρκούμεστε μόνο να επισημάνουμε ότι πρόκειται για χειρόγραφο που δηλώνεται με το στοιχείο U, σύμφωνα με τον πίνακα των Krumbacher και Πολίτη.

26. Πολλοί αββάδες και ολίγοι μοναχοί (σ. 57)
 27. Πολλοί έχουν οφθαλμούς, αλλ' ολίγοι βλέπουν (σ. 57)
 28. Μετά ευγενούς μη κάθισον και κρίσον (sic) έχων χορτάσει πολλήν (σ. 57)
 30. Και ο αλέκτωρ εις την κοπρίαν του δυνατός εστί (σ. 58)
 31. Δίδει μου η μήτηρ μου ψωμί, αλλά κάλλιον εστίν ότι επαίρνω ατός μου (σ. 58)
 32. Ημείς και αν εμισεύσαμεν, ουκ ήττον από πτωχεία μας, αμή τα χρέη μας εποί-
 καν και εφύγαμεν την νύκτα (σ. 58)
 33. Ο παπάς ψάλλει και ο Θεός μαγειρεύει (σ. 58)
 34. Ο κακότυχος μηδέ εις πανηγύρι (σ. 58)

Η Ιωαννίδου αναφέρεται στη θεολογική ερμηνεία που δίδεται για καθεμιά από τις παραπάνω παροιμίες, αλλά προβαίνει και σε ερμηνευτικά σχόλια, καθώς και στην προσπάθεια εξεύρεσης παράλληλων γεοελληνικών παροιμιών. Δεν θα προβούμε στην ανάλυση όλων των παροιμιών από την Ιωαννίδου, αλλά ενδεικτικά σε δύο από αυτές:

Ο μυλωνάς αφρόσας τα γένεια αυτού τινάσσει.

Η Ιωαννίδου (1939: 60) θεωρεί ότι η παροιμία μπορεί να σχετισθεί με νεοελληνικές παραλλαγές, αν υποτεθεί ότι η λ. «αφρόσας» σχετίζεται με το ρήμα «πεινώ» και τη συσχετίζει με μια παραλλαγή από τη Σινασό: *ο μυλωνάς επείνασε κι ετίναξε τα γένεια τ'.* Επίσης, παραθέτει τις παραλλαγές από τα Επτάνησα: *Αν τινάξη ο μυλωνάς τα γένεια του, φτιάνει πίττα και κουλούρα ή σαν τιναχτή ο μυλωνάς, πολλές κουλλούρες φτειάγνει.*

Σχετικά με τη μετοχή «αφρόσας», η οποία είναι αυτή που δημιουργεί και το πρόβλημα στην ερμηνεία, ο Φαίδων Κουκουλές σχολιάζει ότι μάλλον πίσω απ' αυτήν υποκρύπτεται η λέξη «φυράσας» (εφύρασε = ανέμειξε, ζύμωσε), δηλαδή αφού ο μυλωνάς τελείωσε την εργασία του, τίναξε τα γένια του. Με αυτήν την προσέγγιση διαφωνεί η Ιωαννίδου, καθώς μια τέτοια ερμηνεία δεν δίδει την μεταφορική έννοια της παροιμίας και τονίζει ότι οι νεοελληνικές παραλλαγές αναφέρονται σ' εκείνους που κι αν ακόμα βρεθούν σε δύσκολη θέση, θα βρουν λύσεις λόγω της προγενέστερης ευπορίας τους (Ιωαννίδου, 1939: 60).

Η δεύτερη παροιμία στην οποία θα αναφερθούμε είναι η:

Πολλοί αββάδες και ολίγοι μοναχοί

Η παροιμία δεν είναι γνωστή στα νέα ελληνικά. Η θεολογική ερμηνεία του χειρόγραφου έχει ως εξής:

«Πολλοί εκλήθησαν εις μετάνοιαν και απετάχθησαν τον κόσμον· Ιησούν Χριστόν αγαπήσωσιν (sic) γνησίως, ολίγοι δε τας εντολάς του Θεού τητήρηκασιν και αυτός εκείνους, καθώς γέγραπται: Ο αγαπών με τας εντολάς μου τηρήσει, καγώ αγαπήσω αυτόν και ο πατήρ μου» (Ιωαννίδου, 1939: 57).

Σύμφωνα με την Ιωαννίδου η έννοια της παροιμίας είναι ότι «αν και πολλοί είναι ιερωμένοι, ολίγοι μόνον είναι ικανοί να ζήσουν εν στερήσει τον μοναχικόν βίον» (1939: 65-66) και επισημαίνει ότι η παροιμία θυμίζει το πλατωνικό «ναρθηκοφόροι μεν πολλοί, βάκχοι δε τε παύροι», καθώς και την ευαγγελική ρήση «πολλοί γαρ εισί κλητοί, ολίγοι δ' εκλεκτοί» (Ιωαννίδου, 1939: 66).

Το άρθρο του Κωνσταντίνου Ρωμαίου «Παρατηρήσεις εις βυζαντινά παροιμίας» (1951) αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια της εργασίας της Μαρίας Ιωαννίδου. Στην εργασία αυτή ο Ρωμαίος αναφέρεται στις δυσκολίες κριτικής έκδοσης βυζαντινών παροιμιών, τις οποίες εντοπίζει στην άγνοια της ψυχολογικής ατμόσφαιρας μέσα στην οποία κινούνταν η μεταφορική χρήση κάθε παροιμίας, στο γεγονός ότι αυτές παραδίδονται συνήθως ως απλά κείμενα χωρίς σχολιασμό, καθώς και στο ότι συνήθως –όταν σχολιάζονται– ο σχολιασμός είναι θεολογικός και πολλές φορές αυθαίρετος (Ρωμαίος, 1951: 69).

Ο Ρωμαίος σχολιάζει 6 βυζαντινές παροιμίες, εκ των οποίων οι 4 προέρχονται από την εργασία της Ιωαννίδου και 2 από τις βυζαντινές παροιμίες που δημοσίευσε ο Πολίτης.

Θα ξεκινήσουμε με την ανάλυση της παροιμίας *Ο μυλωνάς αφρόσας τα γένεια αυτού τινάσσει*, προκειμένου να δούμε συγκριτικά την προσέγγιση του Ρωμαίου με αυτήν της Ιωαννίδου.

Ο Ρωμαίος συμφωνεί με τις απόψεις της Ιωαννίδου, μη αποδεχόμενος κι αυτός την ερμηνεία του Κουκουλέ ότι το ρ. *φυρώ* από το οποίο προκύπτει η μετοχή *φυράσας*, που μετατράπηκε σε *αφρόσας*, σημαίνει ζυμώνω, αναμειγνύω.

Εξετάζει, λοιπόν, αν το ρ. *φυρώ* έχει κάποια παράλληλη σημασία με αυτή που απαιτούν οι νεοελληνικές παραλλαγές. Για το σκοπό αυτό παραθέτει παροιμίες από τη συλλογή του Πολίτη (σ. 70):

- α) *Ακριβός θαρρεί κερδίζει, μα φυρά και δεν το νοιώθει*
(ή: *και φυρνά και δεν το νοιώνει ή θαρρεί πλουταίνει και...*)
- β) *Ακριβός θαρρεί κερταίνει κι' αστοχά και έν το ξέρει*
- γ) *Ακριβός θαρρεί τσερδαίνει, χάνει τα τσαί δεν το νοιώνει.*

Διαπιστώνει ο Ρωμαίος ότι υπάρχουν δύο ομάδες συνώνυμων ρημάτων εκ των οποίων η μεν μία περιέχει ρήματα συνώνυμα μεταξύ τους (*φυρά ή φυρνά / αστοχά, χάνει τα*), η δε άλλη περιέχει ρήματα σημασιολογικά αντίθετα προς το *φυρά* (*πλουταίνει ή κερδίζει – κερταίνει - τσερδαίνει*).

Επομένως, το ρ. φυρώ σημαίνει και *πτωχέω, αποτυγχάνω να πλουτίσω, χάνω τα κεκτημένα*. Συνεπώς, ο Ρωμαίος θεωρεί ότι αν με τη μετοχή «αφρόσας» εννοείται η μετοχή «φυράσας» αυτό θα πρέπει να ερμηνευθεί ως «ο πτωχέσας», αυτός που στερείται το αλεύρι και ερμηνεύει την παροιμία ως εξής: «Ο μυλωνάς πτωχέσας και στερηθείς αλεύρου τινάσσει τα γένειά του, εξοικονομών ούτω το επ' αυτών επικαθήσαν πρότερον άλευρον» (1951:70). Μάλιστα, εικάζει ότι η αρχική μορφή της παροιμίας θα ήταν περίπου η εξής: *Ο μυλωνάς, όταν φυράση, τα γένεια αυτού τινάσσει*. Έτσι, θεωρεί ότι πληρούνται και λογοτεχνικά κριτήρια όπως η συμμετρία α' και β' ημιστιχίου και η ομοιοκαταληξία (Ρωμαίος, 1951:71).

Μία ακόμα παροιμία που σχολιάζει ο Ρωμαίος προέρχεται από τη συλλογή του Μιχαήλ Ψελλού και παρατίθεται από τον Πολίτη:

Πτωχός και πλούσιος αν δεν τον βάλη, ουδέν κοιμάται.

Ο Ρωμαίος θεωρεί ότι δεν πρόκειται για παροιμία, αλλά για αίνιγμα. Η φράση αναφέρεται στον σύρτη της πόρτας, τον οποίο ούτε οι πλούσιοι ούτε οι φτωχοί λησμονούν πριν κοιμηθούν. Μάλιστα, παραθέτει και παραλλαγές του εν λόγω αινίγματος από το Λαογραφικό Αρχείο.

Σε δική μας έρευνα, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν παρόμοιες παραλλαγές σε νεοελληνικά αινίγματα (Χατζητάκη-Κατωμένου, 2007: 370-371):

Σαν δεν την βάνου μια πιθαμή, ήσυχα δεν κοιμούμαι (Πήλιο)

Δεν κοιμούμαι καθ' αργά, α δε βάλω μια ολία (Κρήτη)

Από την ανάλυση των προηγούμενων παραδειγμάτων μπορούμε να οδηγηθούμε στα εξής συμπεράσματα για τις μεθόδους προσέγγισης των παροιμιών από την Ιωαννίδου και τον Ρωμαίο:

Στην ανάλυσή τους κυριαρχούν οι έννοιες της μεταφοράς και της παραλλαγής, ενώ κεντρική θέση καταλαμβάνει και η γλωσσική διάσταση των παροιμιών. Η μεταφορά μαζί με την εικόνα αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά ειδολογικά γνωρίσματα της παροιμίας (Μερακλής, 2007: 10), τα οποία αποτελούν ταυτόχρονα και γλωσσικά στοιχεία. Άλλωστε, οι περισσότερες απόπειρες ορισμού της παροιμίας συμπεριλαμβάνουν τέτοια στοιχεία, ενώ η Shirley Arora (1984: 1-38) κάνει λόγο για παροιμιακότητα και ως γνωρίσματά της αναφέρει γραμματικά και συντακτικά χαρακτηριστικά, τη μεταφορά, σημασιολογικούς, λεξιλογικούς και φωνητικούς δείκτες (όπως π.χ. την ομοιοκαταληξία και τη συνήχηση).

Οι απόπειρες ετυμολόγησης διαφόρων λέξεων που μπορούν να αποκαλύ-

ψουν το νόημα της παροιμίας σχετίζεται ευθέως με το ζήτημα της παραδοσιακότητας της παροιμίας, το οποίο αποτελεί και κεντρικό της χαρακτηριστικό. Η παραδοσιακότητα επαληθεύεται μέσω της χρονολόγησης των γραπτών πηγών ή μέσω των επαναλαμβανόμενων και ευρύτατα διαδεδομένων καταγραφών στο ερευνητικό πεδίο (Agora, 1984: 5). Έτσι, από τη μια μεριά η παραδοσιακότητα αφορά στην ηλικία μιας παροιμίας και από την άλλη στο κατά πόσον αυτή είναι τρέχουσα ανάμεσα στο λαό, δηλαδή σε ποιο βαθμό αυτό που εκφράζει η παροιμία είναι «γενικώς αποδεκτό» σε κάθε περίοδο του παρόντος ή του παρελθόντος.

Η έννοια της παραλλαγής, κεντρική στη λαογραφική θεωρία αφού μαζί με την πολλαπλή ύπαρξη αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκού πολιτισμού (Dundes, 1999: vii-viii), σχετίζεται επίσης με την παραδοσιακότητα. Βασικό χαρακτηριστικό της παροιμίας είναι η επανάληψη στη χρήση, γεγονός που οδηγεί στη δημιουργία παραλλαγών, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον να μετατοπίζεται σε ζητήματα χρήσης των παροιμιών, αφού οι προφορικές παραλλαγές είναι πολύ πιο εύκολα ανιχνεύσιμες κατά τη διάρκεια της χρήσης τους σε συγκεκριμένα συγκείμενα σε σχέση με τις γραπτές πηγές, αλλά και η ύπαρξη τους σε γραπτές πηγές βοηθά στην χρονολόγηση μιας παροιμίας και αποσαφηνίζει τη διαδικασία εξέλιξής της, προσαρμοζόμενη στο εκάστοτε πλαίσιο χρήσης.

Έτσι, με αφορμή την ανάλυση της τελευταίας παροιμίας από τον Ρωμαίο, θέλουμε να επισημάνουμε ότι τίθεται το ζήτημα της σχέσης της παροιμίας με άλλα είδη του λαϊκού λόγου και στην περίπτωση που εξετάζουμε με το αίνιγμα.

Σε ειδολογικό επίπεδο η παροιμία και το αίνιγμα μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά: την εικόνα και τη μεταφορά, ενώ ο Μερακλής (1988: 47) επισημαίνει ότι αποτελούν τα δύο είδη της λεγόμενης «μικρής ποίησης». Ωστόσο, σε επίπεδο μορφής διαφέρουν. Η μορφή του αινίγματος είναι ερωτηματική. Αυτό σημαίνει ότι κάθε ερώτηση συνοδεύεται από μία απάντηση. Η διαφοροποίηση στη μορφή ανάμεσα στα δύο είδη παραπέμπει ταυτόχρονα και σε διαφορές ως προς τη σημασία και τη χρήση. Η παροιμία χρησιμοποιείται για να αποσαφηνίσει μια κατάσταση, ενώ το αίνιγμα για να μπερδέψει (Green-Pericello, 1986: 33). Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι οι παροιμίες μόνο αποσαφηνίζουν. Πολλές φορές μάλιστα στηρίζονται στην παραδοξότητα και την αταξία, στην ανατροπή της φυσικής τάξης με σκοπό όμως την ανάδειξη αυτής (Dundes-Stibbe, 1981: 66), ενώ υπάρχουν περιπτώσεις όπως για παράδειγμα στους Ovambo της ΝΔ Αφρικής που χρησιμοποιούνται εκφωνήματα ως παροιμίες και αινίγματα ταυτόχρονα, γνωστά ως *αινιγμοπαροιμίες* (Kuusi, 1969: 308-309).

Και στον ελληνόφωνο χώρο (π.χ. Κύθηρα), σε κάποιες περιπτώσεις τα αινίγματα αποκαλούνται *παροιμίες* (Χατζητάκη-Καψωμένου, 2007: 24-25). «Το

γεγονός αυτό αποδεικνύει πως στη συνείδηση του λαού τα δύο είδη μπορεί να συγκλίνουν. Σαφώς ένας φορέας του λαϊκού πολιτισμού θα μπορούσε να συσχετίσει μια παροιμία με ένα αίνιγμα και να τα χρησιμοποιεί εναλλακτικά, ενώ μπορεί να υφίσταται και μια διαδικασία συμφυρμού των δύο ειδών ή της δημιουργίας ενός υβριδικού είδους (π.χ. όπως συμβαίνει με τις αινιγοπαροιμίες στην Αφρική). Ενδέχεται όμως σε μια συλλογή, ο συλλογέας να έχει κάνει λάθος και να συγχέει τα δύο είδη» (Τσερπές, 2019: 67).

Οι προβληματισμοί αυτοί σχετικά με το είδος, μας οδηγούν στην εξέταση της δεύτερης ενότητας.

Ζητήματα κατάταξης και μορφής των παροιμιών

Στην ενότητα αυτή εντάσσονται οι δύο εργασίες του Δημήτριου Λουκάτου και αυτή του Αναστάσιου Καρανασάση.

Η πρώτη εργασία του Λουκάτου αφορά στα ζητήματα κατάταξης των παροιμιών. Ο Λουκάτος στηρίζεται στην πείρα που ο ίδιος αποκόμισε ως συντάκτης στο Λαογραφικό Αρχείο, καθώς ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις παροιμίες. Ο Λουκάτος παραθέτει σημείωμα του Διευθυντή του Λαογραφικού Αρχείου που αναφέρεται στις δυσχέρειες που παρουσιάζει το σύστημα της λημματοθετικής κατάταξης του Πολίτη βάσει της κύριας λέξης και το οποίο χρησιμοποιείται για την κατάταξη του υλικού στο Λαογραφικό Αρχείο, επομένως ήταν απαραίτητη η διατύπωση κανόνων που να χρησιμοποιούν στην καθοδήγηση των συλλογών (Λουκάτος, 1951: 245).

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος (σ. 249-263) ο Λουκάτος αναφέρεται στα συστήματα κατάταξης των παροιμιών: 1. Το αλφαβητικό, 2. Το λημματοθετικό, 3. Το Ειδολογικό και 4. Το εννοιολογικό.

Σε ό,τι αφορά στο αλφαβητικό σύστημα, αναφέρει ότι οι παροιμίες παρατίθενται με αλφαβητική σειρά βάσει του αρχικού γράμματος της πρώτης λέξης.

Για το λημματοθετικό σύστημα αναφέρει ότι οι παροιμίες κατατάσσονται βάσει της κύριας λέξης τους και ως τέτοια θεωρείται αυτή που συγκεντρώνει το βάρος της όλης έννοιας και πληροφορεί για το θέμα. Η κύρια λέξη γράφεται πάνω από την παροιμία στον ευθύ γραμματικό της τύπο που χρησιμοποιείται ως λήμμα και στη συνέχεια παρατίθενται αλφαβητικά όλες οι παροιμίες που εμπεριέχουν το συγκεκριμένο λήμμα και τονίζει: «Το λημματοθετικόν σύστημα είναι συγχρόνως λεξικογραφικόν και λαογραφικόν [...] λαογραφικόν δε καθόσον υπό τας κυρίας ταύτας λέξεις τοποθετεί ο συλλογέας και ανευρίσκει ο μελετητής της περί ενός θέματος παροιμίας, ως και τας συγγενείς αυτών, αίτινες και διά μόνον του όγκου των πληροφορούν περί της παροιμιακής εκτάσεως και των παραλλα-

γών του ερευνωμένου θέματος» (Λουκάτος, 1951: 251).

Τέλος, αναφέρει ότι ένας άλλος τρόπος παράθεσης των λημμάτων στο σύστημα αυτό είναι η «κατά χώραν» υπογράμμισή τους και η αλφαβητική παράθεσή τους στη συνέχεια.

Π.χ. Κλείδωνε το σπίτι σου και τον γείτονά σου κλέπτειν μή τον κάμνης

Τινάς εκ της γενεάς μας κονταριάν ουκ έδωκεν

Όταν σε τάζουν γέννημα, τρέχε με το σακκί σου (Λουκάτος, 1951: 253).

Ως προς το ειδολογικό σύστημα, ο Λουκάτος θεωρεί ότι αυτό αποτελεί πρόοδο στην εξέλιξη των τρόπων κατάταξης των παροιμιών και οφείλεται περισσότερο στην εθνολογική μελέτη τους. Σ' αυτό το σύστημα οι παροιμίες κατατάσσονται κατά ομάδες ανάλογα με το θέμα τους ή τον κόσμο από τον οποίο εμπνέονται. Παρατίθεται μάλιστα και το διάγραμμα του Πολίτη για την κατάταξη με βάση αυτό το σύστημα: Α'. Κοινωνικά παροιμίες, Β'. Παιδαγωγικά παροιμίες, Γ'. Οικογενειακά παροιμίες, Δ'. Βιοτικά παροιμίες, Ε'. Επιτηδευματικά παροιμίες, Στ'. Ψυχολογικά παροιμίες, Ζ'. Φιλοσοφικά παροιμίες, Η'. Γνωμικά και ηθικά παραγγέλματα, Θ'. Ποικίλα παροιμίες (Επί διαφόρων αντικειμένων, κατ' αλφαβητικήν τάξιν) (Λουκάτος, 1951: 255-256).

Τέλος, για το εθνολογικό σύστημα ο Λουκάτος αναφέρει ότι στηρίζεται στο εσωτερικό νόημα της παροιμίας, την αλληγορική της έννοια. Από τις καθαρά λαϊκές συλλογές με περιγραφικούς εθνολογικούς τίτλους, αναφέρει τη συλλογή του Παρθένιου Κατζιούλη, καθώς και κάποιες ξένες συλλογές.

Στη συνέχεια (σ. 263-271), ο Λουκάτος ασχολείται με τη μορφολογική διαίρεση των παροιμιών και θεωρεί ότι υπάρχουν πέντε είδη διαιρέσεων: 1. Παροιμιολογική (παροιμίες, γνωμικά, παροιμιακές φράσεις), 2. Φιλολογική (βάσει των φιλολογικών πηγών, π.χ. αυτοτελείς συλλογές, παροιμίες που απαντώνται στο έργο ενός συγκεκριμένου συγγραφέα κ.λπ.), 3. Χρονολογική (χωρισμός κατά περιόδους, αρχαίες, βυζαντινές, νεοελληνικές παροιμίες), 4. Γλωσσολογική (βάσει της γεωγραφικής περιφέρειας ή χωρισμός βάσει έθνους και γλώσσας) και 5. Προσωδιακή (βάσει της μετρικής μορφής τους, π.χ. δισύλλαβες οξύτονες, τρισύλλαβες οξύτονες, επτασύλλαβες οξύτονες κ.λπ.).

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας του (σ. 271-279), ο Λουκάτος προχωρά σε μια κριτική αποτίμηση των διαφόρων συστημάτων κατάταξης. Θεωρεί ότι το αλφαβητικό δεν είναι επιστημονικά αποδεκτό, με εξαίρεση τους συλλογείς που είναι άπειροι, ώστε να υπάρχει μια γενική εποπτεία του υλικού, τις μικρές συλλογές παροιμιών, τις περιπτώσεις όπου οι παροιμίες αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο θέμα κ.λπ. (Λουκάτος, 1951: 272-273).

Ως προς το λημματοθετικό σύστημα αναγνωρίζει ως κυριότερη δυσκολία την εξεύρεση της λέξης που φέρει την κύρια σημασία της παροιμίας, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως λήμμα. Θεωρεί ότι είναι πολύ χρήσιμο από λαογραφικής απόψεως καθώς «διά της κατατάξεως αφ' ενός μὲν καθιστά αμέσως φανερά τα θέματα και τους κύκλους εμπνεύσεως των παροιμιών, αφ' ετέρου δε παρέχει προχείρους εις την λαογραφικήν έρευναν τας παροιμίας, συγκεντρούν ταύτας υπό λήμματα ότε μεν ειδολογικά ότε δ' εννοιολογικά» (Λουκάτος, 1951: 273-274).

Σχετικά με το ειδολογικό σύστημα θεωρεί ότι είναι λαογραφικότερο του λημματοθετικού και αυτό γιατί επιτρέπει την άμεση σύγκριση των παροιμιών, καθώς διαμορφώνει συνθετική εποπτεία του υλικού. Ωστόσο, αναφέρεται στις αντιρρήσεις του Πολίτη, ο οποίος ναι μεν αναγνωρίζει την αξία του, αλλά θεωρεί ως σημαντικό μειονέκτημα ότι η κατάταξη γίνεται βάσει της κύριας σημασίας της παροιμίας, ενώ αυτή χρησιμοποιείται αλληγορικά (Λουκάτος, 1951: 275).

Τέλος, για το εννοιολογικό σύστημα δέχεται ότι «... ευρίσκεται πλησιέστερα προς την φύσιν και την χρήσιν του συνόλου των παροιμιών, αφού αύται χρησιμοποιούνται σχεδόν πάσαι με διδακτικήν σκοπιμότητα. Ακόμη και αι πρακτικής φύσεως παροιμιαί δύνανται να θεωρηθούν ως περιλαμβανόμεναι υπό θέμα τι εννοιολογικόν, εις την γνώσιν και τον έλεγχον του οποίου αποβλέπουσιν» (Λουκάτος, 1951: 278).

Στο τρίτο μέρος της εργασίας του (σ. 279-290), ο συγγραφέας δίνει οδηγίες για την κατάταξη των παροιμιών βάσει του λημματοθετικού συστήματος⁵, ενώ στο επίμετρο παραθέτει κι έναν πίνακα στον οποίο προτείνεται κι ένα είδος πολλαπλής κατάταξης των παροιμιών, το οποίο δύναται να ακολουθεί την λημματοθετική κατάταξη και να αξιοποιεί και τα υπόλοιπα συστήματα⁶ (Λουκάτος, 1951: 294).

Αλφαβητικώς	Λημματοθετικώς	Ειδολογικώς	Εννοιολογικώς
Ό,τι βγάλη το μοναστήρι	μοναστήρι	Θρησκευτικός βίος: Παροιμιαί εκκλησιαστικών θεσμών	Οικονομία, επάρκεια, αυτοσυντήρησις
Ό,τι βλέπεις στη γειτονιά σου, πάντεχε και στη γωνιά σου	γειτονιά	Κοινωνικός βίος: Παροιμιαί γειτονικών σχέσεων	Αλληλεγγύη, αμοιβαιότης

5. Στο σημείο αυτό δεν θα επεκταθούμε στις αναλυτικές οδηγίες, οι οποίες είναι αρκετά λεπτομερείς.

6. Παρατίθενται μόνο οι τρεις πρώτες παροιμίες του πίνακα εν είδει παραδείγματος.

<i>Ο,τι γυαλίζει, δεν είναι διαμάντι</i>	<i>γυαλίζω</i>	<i>Φυσικός βίος: Παροιμίες φυτών και ορυκτών</i>	<i>Εμπιστοσύνη - δυσπιστία</i>
--	----------------	--	------------------------------------

Η δεύτερη εργασία του Δημητρίου Λουκάτου στην επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας αφορά τους πλατυσμούς των παροιμιών. Το φαινόμενο είχε ήδη παρατηρήσει ο Πολίτης, ο οποίος ορίζει τους πλατυσμούς ως «... *τας παρατηρουμένας ενίοτε επαυξήσεις εις τα κείμενα των παροιμιών*» (Λουκάτος, 1962: 148). Π.χ.

Αγάλια αγάλια γίνεται η αγουρίδα μέλι

κι από το μέλι το κρασί και στο βαένι μπαίνει

Επομένως «πλατυσμός» ή «παραπλήρωμα» μιας παροιμίας είναι κάθε επαύξηση του κειμένου της, «*η οποία γίνεται κατ' επίτασιν ή κατά προσδιορισμόν, προκειμένου το κείμενον τούτο να διατυπωθή πληρέστερον και εντονώτερον, να προσδιορισθή (τοπικώς, χρονικώς, συγκριτικώς κ.λπ.), να κριθή κάποτε σκωπτικώς ή και να συμπληρωθή αφηγηματικώς*» (Λουκάτος, 1962: 150).

Το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο, αλλά παρατηρείται και σε παροιμίες αρχαίες ελληνικές και βυζαντινές, όπως και σε παροιμίες άλλων λαών.

Στη συνέχεια ο Λουκάτος προχωρά σε μια κατηγοριοποίηση των διαφόρων μορφών πλατυσμών⁷. Έτσι, τους διακρίνει σε: 1. Πλατυσμούς εξ αναπλάσεως ομοίων και αντιθέτων εννοιών (π.χ. *άνθρωπος ανθρώπου μοιάζει και το πράμα του πραγμάτων / Άδειο σακκί δε στέκεται, γεμάτο δε λυγάει*), 2. Πλατυσμούς κατ' επίτασιν (όταν αυτός που λέει ή ακούει την παροιμία ζητά να επιτείνει την έννοιά της, προσθέτοντας τεκμήρια ή προεκτείνοντας αυτήν κατά παράταξη ή και κατά σατιρικό στίχο (Λουκάτος, 1962: 176). Π.χ. *Ζήσε, μάυρε μου, να φας τριφύλλι και τον Αύγουστο σταφύλι!*), 3. Περιγραφικούς πλατυσμούς (πρόκειται για περιγραφικές ή αφηγηματικές επαυξήσεις των παροιμιών που αναπτύσσουν, προσδιορίζουν ή αιτιολογούν το περιεχόμενο του προηγθέντος κειμένου (Λουκάτος, 1962: 190) π.χ. *Από 'χει κόρην όμορφη, του Μάρτη μην τη δείξω· γιατί 'είν ο Μάρτης 'πίβουλος και θα του την μαυρίση* – Αιτιολογικός πλατυσμός). Με τη

7. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι το φαινόμενο του πλατυσμού δεν πρέπει να συγχέεται με τις αντι-παροιμίες (anti-proverbs), καθώς σε αντίθεση με αυτές, στους πλατυσμούς το αρχικό παροιμιακό κείμενο παραμένει ανέπαφο και απλώς προστίθεται νέο παροιμιακό υλικό (Δουλαβέρας, 2010: 44-45).

σειρά της κάθε κατηγορία διακρίνεται σε επί μέρους υποκατηγορίες⁸.

Τέλος, η ενότητα αυτή κλείνει με την εργασία του Αναστάσιου Καραναστάση για τις παροιμίες και τα γνωμικά των ελληνόφωνων της Νοτίου Ιταλίας. Η συλλογή του υλικού προήλθε από την εντεταλμένη αποστολή του ερευνητή τον Αύγουστο του 1962 στην Καλαβρία και την Απουλία, με σκοπό την αποθησαύριση γλωσσικού υλικού για τη σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής και των ιδιωμάτων της. Η συλλογή παροιμιών και γνωμικών αφορά κυρίως τον γεωργικό και ποιμενικό βίο και δίνονται στο ιδίωμα του χωριού από το οποίο προέρχονται, συνοδευόμενες από μετάφραση στη νέα ελληνική. Ο ερευνητής άντλησε υλικό από τον τρέχοντα λαϊκό λόγο και από όλα τα είδη του προφορικού λόγου: διηγήσεις, παραδόσεις, παραμύθια, άσματα, παροιμίες, γνωμικά, αινίγματα, επωδές, καθαρογλωσσήματα κ.ά. Οι παροιμίες και τα γνωμικά σε μεγάλο βαθμό είναι πρωτότυπα και ελάχιστα από αυτά συμπίπτουν με τα χρησιμοποιούμενα στον ελλαδικό χώρο. Στη συνέχεια ο Καραναστάσης κατατάσσει το υλικό του λημματοθετικά διακρίνοντας τις παροιμίες από τα γνωμικά⁹.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ Πίνακας λημμάτων παροιμιών ΑΘΗΝΩΝ

Άβρο (άγουρος)	Αργάστι (αδράχτι)	Γιαλό (αγιαλός)	Καρκαράω (κακκαρίζω)	Pod-dú (πολύς)
Αγράπ-πιδο (αγριάπιδο)	Αργό (αργός)	Γίδι	Κλήμα	Πούd-da (πούλλα)
Αίγα	Αρνί	Δενδρό (δέντρο)	Λαγό (λαγός)	Σπέρ-ρω (σπέρνω)
Αίρα	Βγυν-νό (γυμνός)	Δζουνάρι (ζωνάρι)	Λάχρι (βλάχρον = φτέρω)	Τρυπούd-da (τρυπούλλα)
Ακάθ-θι (αγκάθι)	Βίτσιο (vizio)	Δισπάω (διπώ)	Λόγο (λόγος)	Τσοφώ (ψοφώ)
Αλεάτα (αγελάδα)	Βούδι (βόδι)	Ζμίνγω (σμίγω)	Μάνα	Φράστη (φράχτη)
Αλιπούνα	Βουθουλεία (βούς θήλεια)	Ήλγιο (ήλιος)	Μάρτη (Μάρτιος)	Φτωχό (Πτωχός)
(αλεπούδα)	Βρέχω	Ισών-νω (ισόω)	Νύφτα (νύκτα)	Χιονίδζει (χιονίζει)
Αμαλό (ομαλόν)	Γάδαρο (γάδαρος)	Κάg-gio / Κάλ-λιο (κάλλιον)	Πατρούνα, ο (πατρώνος)	
Αμβέλι (αμπέλι)	Γείτονα (γείτονας)	Καλό (καλός)	Πίσκοπο (επίσκοπος)	
Αμβλίκι (απλίκι)				

8. Οι υποκατηγορίες κάθε κατηγορίας πλατυσμών είναι πολλές και ο Λουκάτος είναι αναλυτικός στη σχετική μελέτη του για καθεμιά απ' αυτές. Για λόγους οικονομίας χώρου δεν θα προβούμε στην παρουσίασή τους, αλλά θα αρκεστούμε στις τρεις βασικές κατηγορίες.

9. Η βασική διαφορά μεταξύ παροιμίας και γνωμικού έγκειται στο γεγονός ότι στην περίπτωση του γνωμικού απουσιάζουν η εικόνα και η μεταφορά (Μερακλής, 2007: 11).

Πίνακας λημμάτων γνωμικών

Άγουστο (Αύγουστος)	Κροπία (κοπριά)
Γενάρη (Ιανουάριος)	Λίρι (ίρις)
Δρών-νω (ιδρώνω)	Μάγη (Μάιος)
Θερίζ-ζω (θερίζω)	Μάρτη (Μάρτιος)
Καιρό (καιρός)	Πρόβατο
Καλό	Σπέρ-ρω (σπέρνω)
Καμουλία (= ομίχλη)	Τσυχράδα (ψυχράδα)

Οι εργασίες του Λουκάτου που παρουσιάστηκαν αποτελούν τομή για την ελληνική παροιμιολογική έρευνα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι οι δύο αυτές μελέτες θίγουν το ζήτημα της μορφής και της σημασίας των παροιμιών. Ως προς τη μορφή, οι πλατυσμοί πέραν του γεγονότος ότι αποτελούν ένα μορφολογικό φαινόμενο που άπτεται της γλώσσας των παροιμιών, φέρνουν στο προσκήνιο και το ζήτημα της σημασίας, της ερμηνείας των παροιμιών.

Ως ένα βαθμό το ίδιο μπορεί να ισχυριστεί κανείς και για το ζήτημα της κατάταξης του υλικού. Η κατάταξη πέρα από το γεγονός ότι βοηθά στην έρευνα και την εξεύρεση συγκεκριμένων κειμένων, ανάλογα με το τι μελετά κανείς, συνιστά ταυτόχρονα και μια απόπειρα ερμηνείας του παροιμιακού κειμένου (αυτό αφορά βεβαίως το λημματοθετικό, το ειδολογικό και το εννοιολογικό σύστημα κατάταξης). Στην περίπτωση της επιλογής ενός λήμματος που φέρει την κύρια σημασία της παροιμίας ή της ένταξης της παροιμίας σε ομάδες (ειδολογικό σύστημα) ή της παρουσίασης του εσωτερικού νοήματος, της αλληγορικής διάστασης της παροιμίας (εννοιολογικό σύστημα), ο ερευνητής προβαίνει και σε μια απόπειρα ερμηνείας, η οποία όμως δεν συνιστά απλή διαδικασία.

Σε κάθε περίπτωση η μεγάλη δυσκολία έγκειται στο φαινόμενο της σημασιολογικής απροσδιοριστίας της παροιμίας (Krikmann, 1984: 47-91). Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της πολυσημίας των παροιμιών, οι ερευνητές αναφέρονταν μονάχα σε κάποια «βασική» σημασία της παροιμίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο ερευνητής να οδηγείται σε μια διαδικασία επιλογής ή απόκρυψης σημασιών. Ωστόσο, το πρόβλημα εξακολουθεί να υφίσταται, αφού το περιεχόμενο των σημασιών δεν μπορεί να διερευνηθεί επαρκώς, καθώς οι κειμενικές καταστάσεις που περιγράφονται στα παροιμιακά κείμενα δεν αντιστοιχούν σε πλήρως ισοδύναμες μετακειμενικές-εξωκειμενικές καταστάσεις (Krikmann, 1974: 866-867).

Βεβαίως όλα τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι πρέπει να ακυρώνεται η οποιαδήποτε προσπάθεια ταξινόμησης του υλικού. Ενδεχομένως η πρόταση του Λουκάτου για μια πολλαπλή ταξινόμηση αποτελεί την καλύτερη λύση για την

κατάταξη του υλικού, η οποία ταυτόχρονα ικανοποιεί σε μεγαλύτερο βαθμό και τις απόπειρες ερμηνείας και ανεύρεσης των ποικίλων σημασιών της παροιμίας, τουλάχιστον όταν αυτή μελετάται ως κείμενο.

Το ζήτημα της κατάταξης, το οποίο όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως συνιστά παράλληλα και μια απόπειρα ερμηνείας, μας φέρνει στην τρίτη ενότητα μελετών που εξετάζουμε και που αφορά την σχέση παροιμίας και λαϊκού δικαίου. Η ενότητα αυτή αντικατοπτρίζει την τάση στην Παροιμιολογία για την εκπόνηση θεματικών μελετών, η οποία αποτελεί κι ένα από τα desiderata της σύγχρονης παροιμιολογικής έρευνας. Παράλληλα, οι εργασίες του Τουρτόγλου που εξετάζονται εδώ αναφέρονται όχι μόνο στην παροιμία, αλλά και το δημοτικό τραγούδι σε μια προσπάθεια να εξαχθούν συνολικότερα συμπεράσματα για τον λαϊκό πολιτισμό.

Παροιμία και λαϊκό δίκαιο

Στην επετηρίδα εμφανίζονται δύο μελέτες του Μενέλαου Τουρτόγλου. Η πρώτη αφορά στην συνεξέταση παροιμιών και δημοτικών τραγουδιών προκειμένου ν' ανευρεθούν σε αυτά στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας, ενώ στη δεύτερη ασχολείται με τα δύο αυτά είδη του λαϊκού λόγου για την ανεύρεση στοιχείων οικογενειακού δικαίου αυτή τη φορά.

Οι δύο αυτές μελέτες άπτονται νομικών θεμάτων και αποτελούν μια απόπειρα σύνδεσης μεταξύ της Λαογραφίας και της Νομικής επιστήμης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τουρτόγλου: *«Εκπλήττει πολλάκις το γεγονός, ότι ο λαός έχει προ πολλού εκπεφρασμένα και οιωνεί παγίας αντιλήψεις διά θέματα, επί των οποίων η επιστήμη μόλις εσχάτως έχει καταλήξει εις πορίσματα. Αι νεώτεροι επί παραδείγματι έρευναι απέδειξαν, ότι είναι χρήσιμος και η μαρτυρία των παιδων και των εχόντων ηλαττωμένην διανοητικήν ικανότητα, διότι ούτοι προσέχουν ακριβέστερον των ενηλίκων εις τας λεπτομερείας. Τούτο ακριβώς διδάσκει και η γνωστή λαϊκή παροιμία: Από λωλό κι από μωρό μαθαίνεις την αλήθεια»* (Τουρτόγλου, 1950: 127).

Ο Τουρτόγλου αναφερόμενος στο Ποινικό Δίκαιο αναφέρεται σε 11 υποκατηγορίες του τομέα αυτού, όπου και παραθέτει σχετικό υλικό. Για κάποιες παραθέτει παροιμίες, για κάποιες αποσπάσματα από δημοτικά τραγούδια και για κάποιες παραδείγματα και από τα δύο είδη. Εμάς θα μας απασχολήσουν οι παροιμίες¹⁰. Οι 11 υποκατηγορίες είναι:

10. Ενδεικτικά αναφέρονται μία με δύο παροιμίες για κάθε κατηγορία.

1. Δικαιολογητική βάση και σκοπός της ποινής (π.χ. *Ό,τι σου κάνουνε να κάνης και ποτέ κακό δεν κάνεις* – η ιδέα της ανταπόδοσης).
2. Ελευθερία της βουλήσεως. Στίγματα. (π.χ. *Ό,τι παθαίνει το κορμί τα φταίει το κεφάλι / Από σημαδεμένον άνθρωπον αλάργα τα ρούχα σου*).
3. Καταλογισμός (π.χ. *Τον λωλόν ο νόμος δεν τον πιάνει*).
4. Συνέργεια (π.χ. *Ποιος έκαμε το φόνο; -Όποιος έδωσε το μαχαίρι*. Εδώ τίθεται το ζήτημα της ηθικής αυτουργίας).
5. Έμπρακτος μετάνοια (π.χ. Έστερη μετανόηση, τίποτε (δ)εν αξίζει. Ο Τουρτόγλου σχολιάζει ότι η λαϊκή αντίληψη δεν μπορεί να συλλάβει τις πολύπλοκες νομικές διακρίσεις των ουσιαστικών και τυπικών εγκλημάτων, τις οποίες καθιερώνει η νομοθεσία).
6. Εγκλήματα κατά της τιμής. (π.χ. *Κάλλιον να βγη το μάτι σου παρά το όνομά σου / Κάλλιο λείψανο τση γης, παρά πομπή του κόσμου*. Οι συγκεκριμένες παροιμίες αναφέρονται στην ηθικοκοινωνική υπόσταση του ατόμου).
7. Παιδοκτονία (δημοτικά τραγούδια).
8. Βιασμός -αποπλάνησις (δημοτικά τραγούδια).
9. Μοιχεία. (Τον εβάνανε στο γαϊδούρι / Όταν ακούση ο κερατάς την γλώκα του κερατού, μέλι και γάλα γίνεται με τη νοικοκυρά του. Η πρώτη παροιμία αναφέρεται στην ποινή της διαπόμπευσης των μοιχών, ενώ η δεύτερη στην ανοχή του συζύγου απέναντι στη μοιχή συζυγό του και την κερδοσκοπική εκμετάλλευση του φαινομένου. Βεβαίως αμέσως αναδεικνύεται η αντιφατικότητα του παροιμιακού λόγου: *Του κερατά και ραβδιές / Πό πανωθιό του κερατά ξυλιές του πρέπου κιόλας*. Οι παραπάνω παροιμίες, σύμφωνα με τον Τουρτόγλου, σχετίζονται με τη βυζαντινή: *Τω της μοιχαλίδος ανδρί και πληγαί πρέπουσιν*, σε περίπτωση που λαμβάνει κέρδος από τη μοιχεία).
10. Κλοπή (π.χ. *Κλέψ' τον κλέφτη και μη φοβάσαι* -ο Τουρτόγλου σχολιάζει ότι η άποψη αυτή δεν συμφωνεί με την κείμενη νομοθεσία).
11. Υπεξαίρεσις (π.χ. *Το κράτημα από την κλεψιά ολίγο διαφέρει*).

Ως προς τον τομέα της Εγκληματολογίας, ο Τουρτόγλου διακρίνει δέκα υποκατηγορίες:

1. Φυλή (π.χ. *Θα πάρω το αίμα μου πίσω / Οι αδύνατοι καταγγέλλουνε, κ' οι δυνατοί εκδικειούνται* – Παροιμίες από τη Μάνη που αναφέρονται στην επιβαλλόμενη αυτοδύναμη τιμωρία και τη μη προσφυγή στη δικαιοσύνη).

2. Επάγγελμα (π.χ. *Κατά τα επιτηδεύματα, τα φέρματα*).
3. Ηλικία (Για τον Τουρτόγλου η ηλικία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του είδους των τελουμένων εγκλημάτων. Τα εγκλήματα των νέων με τη μυϊκή τους δύναμη, είναι τελείως διαφορετικά απ' αυτά των γερόντων, όπου κυριαρχεί η πονηριά και η δολιότητα. Π.χ. *-Παίζει ο νιός με τη νια; Ας τους, κι ας παίζουνε. Παίζει ο γέρος με τη νια; Τρέξε πρόφτασε!*).
4. Τυχηρά παίγνια (π.χ. *Όποιος αγαπά τον άσσο, πάει στο σπίτι τ' χωρίς ράσο*).
5. Ναρκωτικά (π.χ. *Δεν έσκασε τ' αφιόνι. Επί δυσθύμων εχόντων θολήν διάνοιαν / αφιόνι = όπιο*) (1950: 150).
6. Εταιρισμός (*Ούτ' εκκλησιά χωρίς καμπάνα ούτε χωριό χωρίς πουτάνα*).
7. Δεισιδαιμονία (δημοτικά τραγούδια).
8. Ίχνη (π.χ. *Από τ' αχνάρι το θεριό. Δια μέσω των ιχνών επιτυγχάνεται η ασφαλής ανεύρεση του ενόχου*) (1950: 154).
9. Μάρτυρες (π.χ. *Από ένα στόμα βγαίνει και το ψέμα κ' η αλήθεια*).
10. Νεκροφιλία (δημοτικά τραγούδια).

Στην εργασία του για το οικογενειακό δίκαιο ο Τουρτόγλου αναφέρεται στο γάμο και το διαζύγιο. Ως προς τον γάμο διακρίνει τις ακόλουθες κατηγορίες:

- A) Όροι προς σύναψιν (π.χ. *Η μικρός μικρός παντρέψου ή μικρός καλογερέψου*)
- B) Ικανότης (π.χ. *Όλα του πρόπονν του ζουρλού, παντρεία δεν του πρέπει*)
- Γ) Κώλυμα εκ διαφοράς θρησκείας (π.χ. *Αλάργα από Βριό κι από σκυλί*).
- Δ) Υφιστάμενος γάμος – Προϋπάρξας τρίτος γάμος (π.χ. *Μια φορά παντρεύονται και μια φορά πεθαίνουν / Ο πρώτος γάμος του Θεού, ο δεύτερος τουν ανθρώπωνε και ο τρίτος του δαιμόνου*).
- Ε) Συγγένεια (π.χ. *Το δεύτερό σου αζάδελο συμπέθερο μα μη γαμπρό - Απαγόρευση γάμου μεταξύ δισεξαδέλφων. Από τον 7ο βαθμό συγγένειας και μετά η λαϊκή αντίληψη δεν αναγνωρίζει κάποιο κώλυμα*) (Τουρτόγλου, 1973: 66).
- Στ) Κληρικοί και μοναχοί (π.χ. *Βαριά το λείψανο της παπαδιάς / Την έχει σαν παπαδιά. Οι παροιμίες αναφέρονται στην προσοχή που δείχνει ένας ιερέας για την παπαδιά του, διότι σε περίπτωση θανάτου της δεν του επιτρέπεται να νυμφευθεί εκ νέου*) (Τουρτόγλου, 1973: 67).

- Ζ) Κώλυμα του πένθιμου χρόνου (π.χ. *Στις οχτώ του μακαρίτη άλλος μπαίνει μεσ' στο σπίτι*. Θεωρείται ότι η παρέλευση 10 μηνών είναι ικανός χρόνος για την αμετάκλητη λύση του προηγούμενου γάμου) (Τουρτόγλου, 1973: 68).
- Η) Τύπος τελέσεως γάμου (π.χ. *Γάμος χωρίς κουμπάρο δεν γίνεται*. Έμφαση στην ιερολογία του γάμου. Σε περίπτωση που αυτή δεν ακολουθείται, ο γάμος λογίζεται ως μη γενόμενος. Ειδικά η παρουσία κουμπάρου δείχνει ότι απαραίτητο στοιχείο στην τέλεση ενός γάμου είναι η παρουσία τρίτων) (Τουρτόγλου, 1973: 70).

Τέλος, σχετικά με το Διαζύγιο αναφέρεται π.χ. η παροιμία *Ρωμαίικη παντριά και τούρκικα γένεια*. Στην παροιμία αυτή τονίζεται η μονιμότητα του ελληνικού γάμου, ο οποίος παραλληλίζεται με τα τούρκικα γένεια. Ένας Οθωμανός, σύμφωνα με τον ιερό νόμο, όταν αφήσει γενειάδα δεν επιτρέπεται να ξυριστεί (Τουρτόγλου, 1973: 71). Ωστόσο, η λαϊκή αντίληψη αναγνωρίζει και περιπτώσεις ασυμφωνίας χαρακτήρων: *Γι' άντρας λέ λεμόνια, η γυναίκα τ' λέ πεπόνια* (Τουρτόγλου, 1973: 72).

Οι εργασίες του Τουρτόγλου αναδεικνύουν τη σχέση της Λαογραφίας με τη Νομική επιστήμη. Κατά τέτοιο δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση καθώς «*Η επίσημη νομοθεσία των περισσότερων σύγχρονων κρατών είναι μια εξελεγμένη μορφή των πρώτων νομικών λαϊκών εθίμων που καθιερώθηκαν από τις πρώιμες κιάλας φάσεις της κοινωνικής τους ζωής*» (Αλεξιάδης, 2012: 16).

Πέρα όμως από τη σχέση των δύο επιστημών, η παροιμία ενδιαφέρει και από κοινωνικής απόψεως, ως προς το περιεχόμενό της. «*Ο Αριστοτέλης [...] επισημάνει και το κανονικό ή κανονιστικό ή και κοινωνικά φιλοσοφικό περιεχόμενό της, καθώς αναγνώρισε ότι στις παροιμίες έχει κατατεθεί και διατυπωθεί δοκιμασμένη συλλογική πείρα μακράς διάρκειας*» (Μερακλής, 1999: 205). Επομένως, οι παροιμίες γενικώς αποτελούν ένα σύστημα κανόνων λαϊκού δικαίου που άπτεται ταυτόχρονα και μιας λαϊκής φιλοσοφίας του δικαίου που ρυθμίζει διάφορες εκφάνσεις της ζωής, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου επιχειρείται η ανατροπή της τάξης, με την παροιμία να έρχεται να ρυθμίσει αυτή την ανωμαλία.

Τέτοιες περιπτώσεις ανατροπών παρατηρούνται και στον τομέα των κοινωνικών σχέσεων, γεγονός που μας οδηγεί στην ανάλυση της τέταρτης και τελευταίας ενότητας των εργασιών που δημοσιεύτηκαν στην Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας.

Παροιμία και κοινωνικές σχέσεις

Η πρώτη εργασία που θα εξετάσουμε είναι του Νικόλαου Κοντοσόπουλου με τίτλο «Η εικόνα του χωρικού μέσα από τις παροιμίες του ελληνικού λαού». Ο Κοντοσόπουλος αναφέρεται στην αρνητική διάσταση των παροιμιών για τον χωρικό και αναφέρεται στις ακόλουθες κατηγορίες παροιμιών που τον παρουσιάζουν ως¹¹:

1. Άτομο κοινωνικά υποδεέστερο. (π.χ. *δεν είναι χωριάτες* (δηλ. άξεστοι, κατώτεροι) *όσοι κατοικούνε το χωριό*).
2. Άνθρωπο με περιορισμένες γνώσεις (π.χ. *Ξέρει ο χωριάτης ποιο 'ν' το κυδωνάτο*; -Χίος).
3. Άτομο που λόγω ταπεινής καταγωγής, χαμηλής μόρφωσης κ.λπ. δεν δύναται να ανέβει κοινωνικά (π.χ. *Χωριάτης άρχος δε γίνεται* (Αμοργός) / *Χωριάτης άγιος κι α γενή, πάλι χωριάτης είναι* (Αμοργός, Κρήτη).
4. Άνθρωπο κακομαθημένο που δεν μπορεί να μεταβάλει τη συμπεριφορά του. (π.χ. *Ποτές του χοίρου το μαλλί δεν γίνεται μετάξι και του χωριάτη το παιδί δε τρώει με τη δάξι* – Φιλώτι Νάξου).
5. Αγενή στους τρόπους (π.χ. *Σκύλος και χωριάτης πόρτα δεν κλειάνε* – Κεφαλληνία / *Δόσε θάρρος του χωριάτη ν' ανεβή και στο κρεβάτι* -Κεφαλληνία).
6. Πλεονέκτη και απαιτητικό (*Δώσαν τον χωριάτ' αβγό, έθελέ το τσαί ψ' το* -Σκύρος).
7. Αδιάντροπο και χωρίς φιλότιμο (π.χ. *Του χωριάτη το πρόσωπο είναι σαν τα μούτρα του γουρ' νιού του* -Κάρυστος).
8. Αγνώμονα και αγάριστο (π.χ. *Κάμε του χωριάτη καλό, να βρης το μπελά σου* -Χίος).
9. Ακάθαρτο και γενικά απεριποίητο λόγω της εργασίας του στους αγρούς ή στο ποίμνιο (π.χ. *Ο χωριάτης πλύν-νεται κι 'η ποδιά του χαίρεται* -Χίος).
10. Άνθρωπο με ασταθή αισθήματα. Γι' αυτό δεν μπορεί κανείς να του έχει εμπιστοσύνη (π.χ. *Μήτε το χωριάτη θέλω* [ενν. φίλο], *μήτε τη γανισκαριά δου* [= το δώρο του]- Απείρανθος Νάξου).
11. Άνθρωπο με βραδεία αντίληψη, πνευματικά ακαλλιέργητο και πεισματάρη (π.χ. *Είδα 'χεις κι 'είσαι 'δρωμένος*; -Μ' ένα χωριάτη εκουβέδιαζα -Κρήτη).

11. Ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες από τις παροιμίες που παραθέτει ο συγγραφέας.

12. Στρεψόδικο και χαμηλής ευφυΐας. Δεν αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα και κάνει λανθασμένους ή ανόητους υπολογισμούς (π.χ. *Του χωριάτη το σκοινί μονό δε φτάνει, διπλό περισσεύει* – πανελλήνια).
13. Άνθρωπο που ακριβώς επειδή αγνοεί το συμφέρον του, ζημιώνεται γιατί μεριμνά και ασχολείται με ξένες υποθέσεις παραμελώντας τις δικές του (π.χ. *Το φτωχό και το χωριάτ' ξένες έγνοιες τούς σκοτίζουν* – Ιωάννινα).
14. Άνθρωπο εύπιστο λόγω έλλειψης εξυπνάδας εκ μέρους του (π.χ. *Περιπαίζω τον χωριάτην να τον έχω πάντ' αργάτην* – Κάρπαθος).
15. Ματαιόδοξο που κολακεύεται εύκολα (π.χ. *Παίνιψ' του χουριάτ' να ξέρ' να καμαρών'* – Ιωάννινα).

Καθώς όλα τα παραπάνω εκφράζουν αρνητικές πτυχές για τους χωρικούς ο Κοντοσόπουλος επισημαίνει ότι «Δεν νοείται, κατά την άποψί μας, να μέμφεται ο χωρικός τον χωρικό, δηλαδή τον κοινωνικά – ταξικά - επαγγελματικά όμοιό του [...] Προφανώς, λοιπόν, πρόκειται για αποφθέγματα επαρχιωτών μέν (αφού εκφέρονται σε ιδιωματικό λόγο), όχι όμως χωρικών (αγροτών, κατοίκων της υπαίθρου χώρας), για κρίσεις και αντιλήψεις μελών μιας κάποιας “ανώτερης” τάξεως που έρχονται σε σχέση και επαφή επαγγελματική – βιοποριστική ή και συγγενείας, με χωρικούς» (Κοντοσόπουλος, 1999: 110). Ο συγγραφέας στηρίζει αυτή του την άποψη και στο γεγονός ότι η πλειονοψηφία των παροιμιών προέρχεται από τόπους όπου η διάκριση των κοινωνικών τάξεων ήταν έντονη, καθώς το 28% προέρχεται από την Κρήτη και τα Επτάνησα, το 14% από την Κύπρο και ακολουθούν άλλες περιοχές, τονίζοντας παράλληλα ότι τα ανωτέρω ποσοστά μπορεί να σχετίζονται με το κατά πόσον έχει μελετηθεί μια περιοχή γλωσσολογραφικά (Κοντοσόπουλος, 1999: 120).

Η τελευταία εργασία παροιμιολογικού ενδιαφέροντος δημοσιεύτηκε στον τελευταίο τόμο της επετηρίδας και αφορά σε παροιμίες που αναφέρονται στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων από το Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Η παρουσίαση του θέματος γίνεται με βάση τα λήμματα που καθορίζουν το είδος των σχέσεων εξουσίας. Αναζητήθηκαν λήμματα από το Ψηφιακό Αποθετήριο Παροιμιών του Κ.Ε.Ε.Α. «που σχετίζονται με την εξουσία (π.χ. ιεραρχία), με ιδιότητες της εξουσίας (π.χ. φιλοχρηματία, σκληρότητα, φορολογία κ.λπ.) και κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως αυτά αποτυπώνονται στην τουρκική διοίκηση αλλά και στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης, που επικρατούσε εκείνη την εποχή» (Χρυσού-Καρατζά -Τσερπές, 2021: 497). Μετά από κάθε λήμμα οι συγγραφείς δίνουν πληροφορίες σχετικά με αυτό, προκειμένου να αναδειχθεί το ιστορικό

πλαίσιο, ενώ στη συνέχεια παρατίθενται τα παροιμιακά κείμενα, συνοδευόμενα από τον τόπο καταγραφής, αλλά και ερμηνευτικές πληροφορίες – σχόλια, που μπορούν να βοηθήσουν στη διευκρίνιση της δημιουργίας τους ή των περιστάσεων χρήσης τους.

Η ταξινόμηση του υλικού που ακολούθησαν οι συγγραφείς είναι η ακόλουθη:

- «Εθνολογικά χαρακτηριστικά (*Ρωμιός, Τούρκος, Αγαρηνός*).
- Σχέσεις εξουσίας: α) *Διοίκηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Πασάς, Μπέης, Αγάς, Κεχαγιάς, Καδής)*, μέσον άσκησης της διοίκησης (φιρμάνι), β) *κοινωνικές διακρίσεις (κοτζαμπάσης, αφέντης, καπετάνιος, ραγιάς)*, γ) *Μέσον εξουσίας (άσπρα, γρόσια, παράς, λεφτά)*.
- *Πόλεμος -Αντίσταση (αρματωλός και καριοφίλι)*» (Χρυσού-Καρατζά – Τσερπές, 2021: 501).

Σε ό,τι αφορά στο λήμμα *Ρωμιός*, αναδεικνύονται τα εξής χαρακτηριστικά: η σκληρότητα (π.χ. *Ο ρωμιός κι αν τούρκεψή γίνεται εφτά φορές Τούρκος*), η ασυμφωνία (*Οι Ρωμιοί δε συμφωνούνε, πάρ' άντας θε να κατουρήσουνε – Επτά-νησα*), η έλλειψη ομόνοιας (π.χ. *Ρωμιο-κανάας, Τούρκω χαλβάς*), η πολυγυνμία (π.χ. *Δυό Ρωμηοί, τρεις κουβέντες*), η απρονοησία (*Του Ρωμιού η γνώσ' υστερά 'ρχεται – Αμοργός*), η αδυναμία αλλαγής και υπέρβασης αρνητικών χαρακτηριστικών (π.χ. *Οι Ρωμιοί παντού Ρωμιοί, είτε φουσττανέλλαν φορούν, είτε πανταλόνι – Αμοργός*), η λιτότητα – αντοχή (*Κακόμοιρος Ρωμιός δύσκολος Τούρκος – Αμοργός*).

Για το λήμμα *Τούρκος* ως βασικά χαρακτηριστικά αναδεικνύονται: η ραθυμία (π.χ. *Ο Τούρκος λέει γιαβάς – γιαβάς*), η σκληρότητα (*Αίμα γκιαούρικο δε γίνεται Οθωμανός αν δεν το πάη – Μακεδονία*), η έλλειψη εμπιστοσύνης (π.χ. *Άσπρος σκύλος, μαύρος σκύλος, πάλε σκύλος είναι – Αν. Θράκη*), ο κίνδυνος (*Μεριά μας δέρνει ο θάνατος, μεριά κι ο Γενιτσάρος*) κ.λπ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεταβολή του αριθμού των παροιμιών (ανάλογα με το αξίωμα), γεγονός που ενδεχομένως παραπέμπει – σύμφωνα με τους συγγραφείς – στο βαθμό των σχέσεων με τους υπόδουλους. Όσο κατώτερο το αξίωμα, τόσο μεγαλύτερο το πλήθος των παροιμιών γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα αντικατοπτρίζει τον βαθμό αλληλεπίδρασης κατακτητή και κατακτημένου. Έτσι εξηγείται ίσως η έλλειψη παροιμιών για τον Σουλτάνο, αφού «ο ηγέτης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν προσβάσιμος στους απλούς ανθρώπους. Επομένως, η έλλειψη εμπειρίας κατέστησε αδύνατη τη δημιουργία παροιμιών» (Χρυσού-Καρατζά – Τσερπές, 2021: 550).

Οι συγγραφείς καταλήγουν στο ότι: «... αυτό που αναδεικνύει ο παροιμιακός λόγος δεν είναι, τόσο η διαφορετική αντίληψη για τους δύο λαούς στο πλαίσιο μιας απλοϊκής αντιπαράθεσης, όπου ο Έλληνας αντιπροσωπεύει το “καλό” και ο Τούρκος το “κακό”. Περισσότερο, αναδεικνύεται η κοινωνική αντίθεση μεταξύ (του εκάστοτε) εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι παροιμίες αντικατοπτρίζουν, περισσότερο, μια οικονομική – κοινωνική διαστρωμάτωση. Αυτό καθίσταται, ιδιαίτερα, εμφανές από το γεγονός ότι υπάρχουν παροιμίες που δείχνουν ότι και ο Έλληνας, όταν έχει την εξουσία στα χέρια του, συμπεριφέρεται αλαζονικά και σκληρά. Συνεπώς, τα εθνολογικά χαρακτηριστικά δεν διαφοροποιούν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, με το ζήτημα των σχέσεων εξουσιαστή – εξουσιαζόμενου να τίθεται περισσότερο σε ανθρωποκεντρική βάση παρά σε εθνολογική. Καθώς, λοιπόν, εκφράζεται –στην πλειοψηφία των παροιμιών– η καταπίεση του (πάσης φύσεως) εξουσιαστή προς τον εξουσιαζόμενο, η δημιουργία και, κυρίως, η χρήση τους φαίνεται να συνιστούν έναν τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων που απορρέουν από αυτήν στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός βαθμού ελευθερίας, έστω και σε επίπεδο έκφρασης» (Χρυσού – Καρατζά – Τσερπές, 2021: 551).

Οι τελευταίες αυτές εργασίες αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκότητα του παροιμιακού λόγου, αλλά και το γεγονός ότι αυτές εκφέρονται ως απρόσωπες στρατηγικές επικοινωνίας (Arewa - Dundes, 1964: 70), οι οποίες παρά το γεγονός ότι εκφράζουν αξιολογικές κρίσεις δεν φαίνεται να έχουν κοινωνικό κόστος (Blehr, 1973: 245), αφού αποτελούν εκφωνήματα που αναφέρονται στην ευρύτερη συλλογικότητα εντός της οποίας χρησιμοποιούνται, συνεπώς είναι κοινώς αποδεκτά, εντάσσοντας την εκάστοτε περίσταση / κατάσταση χρήσης της παροιμίας σε μια γενική, επαναλαμβανόμενη κατάσταση.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την ανασκόπηση των εργασιών παροιμιολογικού ενδιαφέροντος που έχουν δημοσιευτεί στην επετηρίδα, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 οι περισσότερες εργασίες κινούνται μεταξύ παροιμιογραφίας και παροιμιολογίας. Το γεγονός αυτό δεν προξενεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς ότι το Κέντρο Λαογραφίας πέρα από ερευνητικό κέντρο αποτελεί και Αρχείο (άλλωστε μετονομάστηκε σε ΚΕΕΛ το 1966. Η προγενέστερη ονομασία ήταν *Λαογραφικό Αρχείο*). Συνεπώς, ένας από τους βασικούς του σκοπούς ήταν η συλλογή και ταξινόμηση του υλικού. Έτσι, δικαιολογούνται οι εργασίες για τις βυζαντινές παροιμίες, καθώς αυτές που αναλύονται είναι στην πλειοψηφία τους νέες, οι οποίες δεν εμφανίζονταν σε συλλογές μέχρι εκεί-

νη τη στιγμή και κυρίως οι εργασίες του Λουκάτου που αναδεικνύουν ακριβώς το πνεύμα του ταξινόμου, την εμπειρία του αλλά και τις δυσκολίες στην κατάταξη. Καθαρά παροιμιογραφικού χαρακτήρα είναι και η εργασία του Καραναστάση. Μπορεί να δημοσιεύεται στον τόμο 25 που καλύπτει τα έτη 1977-1980, αλλά αναφέρεται σε εντεταλμένη αποστολή που πραγματοποιήθηκε το 1962 και αφορά στη συλλογή υλικού και τη λημματοθετική του κατάταξης.

Παράλληλα, οι παραπάνω εργασίες δίνουν έμφαση και σε ειδολογικά γνωρίσματα της παροιμίας, τα οποία σχετίζονται ιδιαιτέρως με τη μορφή των παροιμιακών κειμένων και αντανακλούν τον ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με τον ορισμό του είδους. Σε μια παροιμιογραφική μελέτη άλλωστε το βασικό κριτήριο για το τι θα περιληφθεί σε αυτήν είναι τι θεωρείται παροιμία.

Από τη δεκαετία του 1960 και μετά (με εξαίρεση μία από τις εργασίες του Τουρτόγλου) φαίνεται ότι οι ερευνητές στρέφονται περισσότερο προς την σημασιολογική προσέγγιση της παροιμίας και λιγότερο την μορφολογική. Οι εργασίες που δημοσιεύονται στρέφονται σε συγκεκριμένες θεματικές (ποινικό δίκαιο, οικογενειακό δίκαιο, η εικόνα του χωρικού, οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους). Το γεγονός αυτό φαίνεται πως εντάσσει και την ελληνική παροιμιολογία στο ευρύτερο πλαίσιο της διεθνούς παροιμιολογικής έρευνας. Ήδη από το 1968 ο Archer Taylor υποστηρίζει ότι ως προς τη σημασιολογική ανάλυση της παροιμίας, αρχικά θα πρέπει να μελετηθούν οι σημασίες των παροιμιών ως κείμενα, δηλαδή να περάσουμε σε μια διαδικασία εν δυνάμει ερμηνείας της παροιμίας, με την εξεύρεση παραλλήλων απ' όσο το δυνατόν παλαιότερες εποχές και τόπους (Taylor, 1968: 238), ενώ ο Arvo Krikmann το 1984 θεωρεί ότι μετά από αυτή την διαδικασία πρέπει να περάσουμε σε μια διαδικασία σημασιολογικής ερμηνείας σε όλες τις δυνατές πραγματικές καταστάσεις χρήσης της (Krikmann, 1984: 51).

Οι πραγματικές περιστάσεις χρήσης των παροιμιών διέπονται από ετερότητα, ενώ η πολυσημία και πολυ-λειτουργικότητά τους συνιστούν σημαντικά εμπόδια στη σημασιολογική τους προσέγγιση. Παρά το γεγονός ότι οι παροιμίες ενδέχεται να χρησιμοποιούνται σε επαναλαμβανόμενες καταστάσεις, συνήθως δεν εμφανίζεται πάντα η ίδια κατάσταση. Επομένως, η ποικιλία περιστάσεων χρήσης των παροιμιών οδηγεί αναπόφευκτα και σε διαφορετικές σημασιολογικές χρήσεις.

Μόνο η πλήρης διερεύνηση του συγκεκριμένου (context), σε αντίθεση με τη στατικότητα των παροιμιακών συλλογών, δύναται να οδηγήσει στην αποκάλυψη της πλήρους σημασίας μιας παροιμίας. Τα πολλαπλά περιβάλλοντα χρήσης των παροιμιακών κειμένων αναδεικνύουν ποικίλες σημασίες και οδηγούν με τη σειρά τους σε πληθώρα παραλλαγών. Άλλωστε, η σημασιολογική ερμηνεία

μιας παροιμίας σχετίζεται με τη μετάβαση από την κυριολεξία στη μεταφορά, επομένως κάθε φορά μπορεί να είναι διαφορετική.

Εν κατακλείδι, η παροιμιολογική έρευνα στην Ελλάδα έτσι όπως αποτυπώνεται στις μελέτες της Επετηρίδας του Κέντρου Λαογραφίας φαίνεται ότι ακολουθεί την συνολικότερη πορεία και εξέλιξη της λαογραφικής έρευνας με την έμφαση αρχικά στη συλλογή και ταξινόμηση του υλικού και αργότερα στην ανάλυση, την ερμηνεία του και την μετατόπιση της προσοχής στους ίδιους τους φορείς του λαϊκού πολιτισμού, κάτι που αποτελεί ζητούμενο ως τις μέρες μας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αλεξιάδης, Μ. Αλ., «Λαογραφία και Επιστήμη του Δικαίου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 43 (2011-2012), Αθήνα 2012, σ. 11-36.
- Boudieu, P., *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, μτφρ. Θεόδωρος Παράδελλης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007.
- Δουλαβέρας, Α.Ν., *Νεοελληνικός παροιμιακός λόγος*, Εκδοτικός οίκος Σταμούλης Αντ., Θεσσαλονίκη 2010.
- Ιωαννίδου, Μ., «Βυζαντινά παροιμιαί εκ χειρογράφου της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1 (1939), Εν Αθήναις 1939, σ. 50 – 67.
- Καραμανές, Ε., «Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών λαογραφικών και εθνολογικών αρχείων», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 35-36 (2014-2019), Αθήνα 2021, σ. 9-44.
- Καραναστάσης, Α., «Παροιμίες και γνωμικά των ελληνοφώνων της Νοτίου Ιταλίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 25 (1977-1980), Εν Αθήναις 1981, σ. 242 – 250.
- Κοντοσόπουλος, Ν.Γ., «Η εικόνα του χωρικού μέσα από τις παροιμίες του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 28 (1986-1998), Αθήνα 1999, σ. 109 – 122.
- Λουκάτος, Δ.Σ., «Ζητήματα κατατάξεως παροιμιών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6 (1950-1951), Εν Αθήναις 1951, σ. 245 – 296.
- Λουκάτος, Δ.Σ., «Παροιμιών πλατυσμοί («Prolongements» ou «Elargissements» des proverbs), *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 13-14 (1960-1961), Εν Αθήναις 1962, σ. 148 – 203.
- Μερακλής, Μ.Γ., *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988.

- Μερακλής, Μ.Γ., «Οι παροιμίες ως κανόνες λαϊκού δικαίου», στο *Θέματα Λαογραφίας*, Καταστανιώτης, Αθήνα 1999⁵, σ. 205-216.
- Μερακλής, Μ.Γ., *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (Συγκριτική εξέταση)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007¹⁰.
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002.
- Πολίτης, Ν.Γ., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παροιμιαί Α΄*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1899.
- Πούχνερ, Β., «Λαογραφία και αναστοχασμός. Τρεις περιπτώσεις», στο *Δοκίμια Λαογραφικής Θεωρίας*, Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 213-338.
- Ρωμαιοί, Κ., «Παρατηρήσεις εις βυζαντινά παροιμιας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6 (1950-1951), Εν Αθήναις 1951, σ. 68 -77.
- Τουρτόγλου, Μ., «Στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας εις τας παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 5 (1945-1949), Εν Αθήναις 1950, σ. 126 - 158.
- Τουρτόγλου, Μ., «Στοιχεία οικογενειακού δικαίου εις τας παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 22 (1969-1972), Εν Αθήναις 1973, σ. 57 – 74.
- Τσερπές, Γ., *Αναστοχαστικές προσεγγίσεις στην έρευνα της Ελληνικής Λαογραφίας (1907-2012)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2013.
- Τσερπές, Γ., *Ο παροιμιακός λόγος των Βαλκανικών λαών. Θεματικές Χρήσεις Ερμηνείες -Επικοινωνία. Συμβολή στο πεδίο της Συγκριτικής Λαογραφίας*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019.
- Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ., *Θησαυρός Νεοελληνικών Αινιμάτων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.
- Χρυσού – Καρατζά, Κ. - Τσερπές, Γ., «Παροιμίες οι οποίες αναφέρονται στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων από το Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 35-36 (2014-2019), Αθήνα 2021, σ. 496 - 555.

Ξενόγλωσση

- Arewa, O.E. – Dundes, A., «Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore», *American Anthropologist* 66, Issue 6, Part 2 (1964), σ. 70-85.
- Arora, S., «The perception of proverbiality», *Proverbium*, 1 (1984), σ. 1-38.
- Blehr, O., «What is a Proverb?», *Fabula*, 14 (1973), σ. 243-246.
- Dundes, A., «Preface», Στο Dundes, A. (ed.), *International Folkloristics: Classic Contributions by the Founders of Folklore*, Rowman and Littlewood Publishers. INC 1999, σ. vii-x.
- Dundes, A. – Stibbe, C.A., «The art of Mixing Metaphors. A Folkloristic Interpretation of the *Nederlandish Proverbs* by Pieter Bruegel the Elder», *FF Communications* 230, Helsinki 1981.
- Green, T. – Pericello, W., «The proverb and the riddle as folk enthymemes», *Proverbium*, 3 (1986), σ. 33-45.

Krikmann, A., «Some difficulties arising at semantic classifying of proverbs», *Proverbium Finnoise*, 23 (1974), σ. 865-879.

Krikmann, A., «On Denotative Indefiniteness of Proverbs», *Proverbium*, 1 (1984), σ. 47-91.

Kuusi, M., «Southwest African Riddle-Proverbs», *Proverbium Finnoise*, 12 (1969), σ. 305-311.

Taylor, A., «Method in the History and Interpretation of a Proverb: “A Place for Everything and Everything in Its Place”», *Proverbium Finnoise*, 10 (1968), σ. 235-238.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

GEORGIOS TSERPEΣ

Aspects of paremiological research in Greece. Studies published in the Annual of the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens

The present study examines the paremiological publications of the Annual of the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens (1939-2019). In the course of these 80 years, nine studies concerning the folklore genre of proverb have been published, which reflect the theoretical and methodological concerns of researchers regarding this genre of folk speech. The present approach attempts on the one hand to highlight these concerns and on the other hand to include the whole issue in the context of folklore studies with a reflective perspective.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ